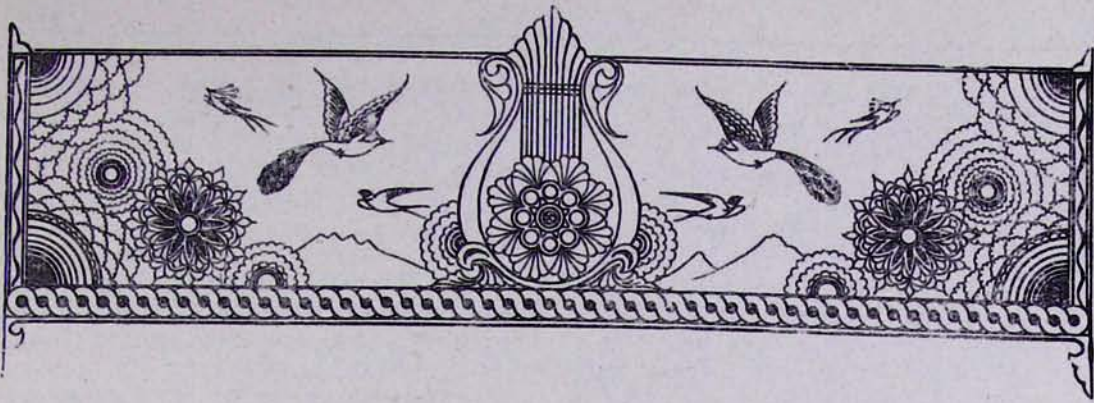

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

III.— Հայրենի տունը

Կոմիտաս անշշուկ մտավ Պոլիս: Ոչ ոք լուր ունեցավ իր ժամանումն: Անցած էր վաղուց գինովության մեր այն շրջանը, երբ Կովկասեն եկողները ծափով ու ծնծղայով կղիմավորեր Պոլիսը: Միծաղելի այդ զույգ տարիներ հետո, ի՞նչ դեմքեր աննշմար պիտի մտնեին այլևս Պոլիս, ու պիտի չգիտնայինք երբեք, եթե մեր թերթերը երկու տողով լուր տված չլլային անոնց մասին:

Այդպես մեզ եկավ Կոմիտաս: Ոչ թերթերուն խմբագրատունները ման եկավ, ինչպես իրմե առաջ շատերն ըրին, ոչ ալ աղմուկ ստեղծել ուզեց շուրջը: Միակ այցելությունը,— վտանգավոր այց այն օրերուն,— ան տվավ Օրմանյանին, որ իր դաստիարակն էր եղեր ճեմարանին մեջ և որ այդ պահուն կճգներ Ըթըր փողոցի իր բնակարանը, ամբաստանությանց բեռը ուսին:

Կոմիտաս իսկույն վազեց գնաց Կուտինա: Տարիներ առաջ ան անգամ մը այցի եկեր էր իր հայրենիքը:

Կարո Ուշագլյան, ակնարկելով Սողոմոն սարկավազի 1892-ի այդ այցին, կգրե.

«Ըսին որ կուգա: Կրոնավորի տարազով, մեր դպրոցի սրահեն ներս մտավ դեղին մորուքով, սիրուն, աշխույժ, ժպտադեմ երիտասարդ մը: Մենք, փոքրիկ մանուկներ, տակա-

վին նոր կոխած դպրատան սեմը, իրար անցանք: Երկու ընկերներ, կերևա ամենեն երկշտոներս, պահվրտեցանք նստարանին տակը: Տեսավ և ծոկով ժպտեցավ մեզի: Օ՛, որքա՛ն ամչցանք: Լավ չեմ հիշեր ինչ ըրինք: Ելա՞նք մեր թաքստոցեն, թե մնացինք հոն: Շատ փոքր էի:

... Եկեղեցվո մեջ, կրոնական արարողություններու կմասնակցեր: Կերգեր. ի՞նչ անուշ ձայն: Ավետարան կկարդար...

Դուրսը, երբ զինք կպատվասիրեին ընտանիքներու մեջ, կերգեր ազգային կես-կրոնական և այլ երգեր»³²:

Աղոնցմե մեկն է եղած Թադևոս առաքյալի ձոնված սա երգը.

«Առաւօտ լուսաբեր Հայաստան երկրի, Բուրաստան ծաղկալի կողմանց հիւսիսոյ: Նախկին լուսաւորիչ, պսակ պանծալի, Թադէոս առաքեալ, ընդէ՛ր կաս հեռի...»:

Կոմիտաս իր սույն այցեն օգտված է գրի առնելու համար հոգևոր երգեր: Երևանի գրականության և արվեստի թանգարանին մեջ ծրար մը կա, որ «Հոգևոր եղանակներ, հավաքեց Սողոմոն սարկավազ Սողոմոնյանը, Կուտինայում, [18]92 թ. (օգոստոս) 24» մականգրությունը կը կրե և կբովանդակե 9 զանազան հոգևոր երգեր իր ծննդավայրի ավանդական եղանակներով»³³:

³² «Արևմուտք», Փարիզ, 1946 դեկտեմբեր 15, էջ 71.

³³ Պետրոս սարկավազ Բերբերյան, «Եջմիածին, 1962 փետրվար, էջ 55:

* Շարունակված «Եջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № № Ա-ից, Ե-Ձ-Է-ից, Ը-Թ-ից և Ժ-ից:

Կոմիտաս, իր ծննդավայրին տված սույն առաջին այցելության առթիվ, կերևա թե երաժշտության դասեր ալ ավանդած է:

Հրանտ Հրահան, Կոմիտասին նվիրված իր հուշերուն մեջ, կարուստպե նաև հուշերը, զորս 1949-ին Մարսիլիային ղրկած է իրեն տիկին Զարուհի Սիմիթյան: Տիկին Սիմիթյան կգրե այնտեղ. «Սողոմոնը ինձմե տասնհինգ տարով մեծ էր, երբ առաջին անգամ այցելեց մեր քաղաքը 1893 հոկտեմբերին և սկսավ ինձ և քույրերուս երգի դաս տալ: Մենք ազգական էինք անոր հետ իմ հոր՝ Տեր-Արթիսյաններու կողմե: Ես շատ ուրախ էի այն տանն, որ նոր Կոմիտասի վերածված և այնքան գեղեցիկ ձայն ու շնորհք ունեցող ազգականի մը աշակերտուհին եմ: Ան այնքան ուշադիր և հոգածու էր մեզ հանդեպ, որ կարելի չէ պատկերացնել, մանավանդ այնքան բարի էր, անկեղծ և հայրենասեր»³⁴:

(Դիտել տանը, որ Կոմիտասի մասին հուշեր գրողներն շատ շատերուն պես, տիկին Սիմիթյանի հիշողությունը ևս դավաճանած է իրեն: Կոմիտաս 1892-ին է, որ իր ծննդավայրը այցելած է, տակավին սարկավազ): Այն օրերուն վանքն դուրս բուրդովին անծանոթ մըն էր Կոմիտաս, դեռ պարզապես Սողոմոն սարկավազ: Ոչ իսկ «Արարատ»-ի մեջ երեցած էր ան: Մեկու մը միայն ուշադրությունը գրավեց ան այդ պահուն:

«Ո՛վ կհիշե այսօր, թե Կոմիտասի վրա ուշադրություն հրավիրող առաջին թրքահայ հրապարակագիրը եղած է Արփիար Արփիարյան, որ Կոստանդնուպոլսո «Հայրենիք» օրաթերթին 1892 նոյեմբեր 21-ի թիվին մեջ, անմոռանալի վարդապետին նվիրած է ամբողջ հոդված մը,— հավանականաբար անդրանիկը որ գրված ըլլա անոր մասին:

Կոմիտաս իր վարդապետական աստիճանը չէր ստացած տակավին, կկոչվեր Սողոմոն սարկավազ Սողոմոնյան, և առողջությունը դարմանելու համար Գևորգյան ճեմարանն մեկնելով գացած էր իր ծննդավայրը, Քյոթահիա:

Երբ էջմիածին վերադառնալու միջոցին Պոլիս կուգա, Արփիարյանի փափագին վրա կայցելե «Հայրենիք»-ի խմբագրատունը և երկարորեն կտեսակցի անոր հետ: Շնորհաբար ու հիվանդագեղմ երիտասարդ մըն էր,— կգրե Արփիարյան,— թեպետև քոթահիացի, բայց Կովկաս կրթվելով բռնված էր մասնագիտություն ախտն: Հին ներգրու հետքերը գտնել, նախնիներու բանաստեղծությունները հավաքել ոչ թե միայն խոսքերովն, այլ եղա-

նակներովը, նորերն ալ անոնց մեջ խառնել ու տոհմային (գրաքննությունը չէր թույլատրեր «ազգային» բառը) ժողովրդական երգերու հավաքածու մը մեզ տալ: Ահա ինչ որ այս երիտասարդը իրեն կետ նպատակի դրած էր»:

Արփիարյան կհայտնե, թե իրենց տեսակցության ընթացքին Սողոմոն սարկավազ էապես շահեկան խոսքեր ըսավ իրենց, բայց կիսատուվանի, թե ինք «շատ բան հասկնալու կարողությունն զուրկ էր»:

Կոմիտաս այդ թվականին հետադուրս էր Արարատյան գավառը, Շիրակը, Սուրմալուն, Ապարանը, և հավաքած մոտ 200 երգ, խոսք ու եղանակը միասին: Հավաքած էր նաև հայկական հին ձայնանիշերու, խաղերու բավական ճոխ բանակություն մը, որոնցմե Արփիարյանի կթվե մեկ բանին.— Տավուպապա, Կոզեռն, Բատուն, Ավագեռեցն, Կարմիր Վանեցին, Սարկավազն, Ճիչող, Սայլն, և այլն:

Իր խոսակցին խնդրանքին վրա, Սողոմոն սարկավազ կերգե հիշած առաջին երգը.

Տըվել եմ կելնիմ սարը,
Հապր պան, օյ, օյ.
Չը գտա ֆիտան յարը,
Հապր պան, օյ, օյ:

Արփիարյան թեև շատ հմայիչ չի գտներ այս երգը, բայց կըսե, թե կրկին ուներ որոշ գեղեցկություն, ու կավելցնե. «Եղանակը տխուր բան մը ունի իր մեջ, թեև կենթադրեմ, թե զվարթության համար հորինված ըլլա: Բայց արևելյան եղանակներու մեջ զվարթության ու տխրության սահմանները ճիշտ չեն դժված»:

Շատ հավանականաբար ըսել կուզեր, թե «Արևելքի մեջ չկա զվարթություն, որուն տխրություն չխառնվի»: Բայց գրաքննիչը գլխուն վրա էր...»³⁵:

Հիմա երկրորդ անգամ կուզար Կուտինա: Իր առաքելությունն սկսելն առաջ՝ Կոմիտաս կուզեր ուխտի երթալ իր հայրենիքը: 1910-ի ամռան եկավ ան Կուտինա՝ մանկության իր օրերը վերապրելու հոն պահ մը: Տասներկու տարեկան տխեղծ մանուկ մըն էր ան, երբ 1881-ին մեկներ էր էջմիածին, շուրջ երեք տասնյակ տարի հետո ան կուզար հպարտ՝ համբուրելու համար սեմը իր հայրենի տան: Դեռ կապրեր պառավ ու աշաղուրկ իր հորաբույրը, որ մօր զեր կատարեր էր իրեն՝ երբոր որը էր մնացեր: «Կուզեր այդ չափազանց անշուք տնակին անսեթևեթ մեկ անկյունը

³⁴ «Էջմիածին», 1950, թիվ III—IV, էջ 20:

³⁵ Կապարն (Արամ Անտոնյան), «Նոթեր Կոմիտասի մասին», «Արևմուտք», Փարիզ, 1946 դեկտեմբեր 15, էջ 6:

բազմիւ ու բովիկը նստեցնել անկար հորա-
բույրը», ու ատեն մը բաշված ապրիլ հող,
համեստ արհեստավորներու այդ քաղաքին
մեջ, որովհետեւ «հաճելի էր իրեն ձեռակեր-
պութիւններն ու ծեծեքումներն զերծ մնալ
է անհոգ ու անհաշիվ բազմոցին վրա տա-
րածվիլ ժամերով՝ տեսակցելու համար այդ
նախնական մարդոց հետ»³⁶:

Հիշեցնենք, որ Կոմիտաս մայրը չէր ճանչ-
ցած: Իր հորաբույր Զմրուխտն էր, որ զայն
մեծցուց մոր մը պէս: Լուսանկարի մը վրա,
զոր սարկավագ ձեռնադրելիս հետո զրկած
է հորաբորոջը, Սողոմոն կգրե, թէ զայն ճշիւ-
րում է յուր մոր Զմրուխտին որդիական ան-
մոռաց սիրովը: Նույն այդ լուսանկարին
կոնակը հետեյալ ձոնը կա.

Թե խոր ու անանց սարեր ու ձորեր,
կառղած, փրփրած ու անծիր ծովեր
Պատենք կը կանգնեն իր հրկա կամ քաջ,
ես դարձյալ անան կը սուրամ առաջ.

Ժրպիտ երեսիս
կըրկին կը տեսնես³⁷:

Վարդապետին նվիրած իր հուշերուն մեջ,
Հրանտ Հրահան կարտագրե նաև Կոմիտասի
հասակակից և այժմ Երևան բնակող կուտի-
նացի Սահակ Երեմյանի իրեն պատմածը
անոր այցին մասին Կուտինա, 1910-ին: Ըստ
Երեմյանի պատմածին, «տարիների բացա-
կայութիւնից հետո, Կոմիտասը երբ փառքով
և հաղթանակով վերադառնում է Քյոթահիա,
պատիվներով ու հարգանքով շրջապատված
իր հայրենակիցներից, որոնք տեսել էին իր
անբախտ մանկութիւնը և որբի տառապան-
քը փողոցներում թափառական վիճակի մեջ,
հուզված փափագ է հայտնել այցելել նախ
իր հայրենի տունը: Ականատեսները պատ-
մում են, թէ այդ հանդիպումը այնքան
սրտաճմլիկ ու ցնցող է եղել, որ ներկաները
չեն կարողացել զսպել իրենց արցունքները:

Կոմիտասը ողջագուրվում է իր հարազատ-
ների հետ՝ ազգական, հորեղբորորդի, և
ապա մտնում իր հայրենական սենյակը ու
սկսում նախ լուռ և գլխիկոր շոշափել ու փայ-
փայել պատերն ու լուսամուտները, և հետո
մանջ գուրգուրանքով սեղմել այն
փոքրիկ գամը, որից իր սիրասուն մոր կեն-
դանագիրն է կախված եղել տասնհինգ տարի
առաջ: Ու անկարող այլևս զսպել իր պոռթ-
կացող հուզումը, բարձրաձայն հեկեկում է:
Կոմիտասը այդ փայտաշեն ու կիսափուլ
սենյակի մեջ է ծնվել. այնտեղ են հաջորդա-

բար մահացել իր նորատի բանաստեղծ
մայրն ու երգիչ դժբախտ հայրը: Դուրս գա-
լով հայրենի տնից, Կոմիտասը հուզված
գնում է դեպի Վարի թաղի ազգային Ս. էջ-
միածնի անվան դպրոցը, ուր ինքը չորս տա-
րի աշակերտել էր: Սրահ մտնելիս, նա բնագ-
դական մղումով, վազում է դեպի ձախ ան-
կյունը և ծալապատիկ նստում փողոտ ու կեղ-
տոտ տախտակամածի վրա, վճռականա-
պես մերժելով խուճապահար թաղականների
խնդրանքը՝ թիկնաթոռի վրա նստելու...

Տխուր, բայց անողոր շեշտով նա պատաս-
խանում է.

— Տարիներ առաջ ոչ ոք չգուրգուրաց ինձ
վրա՝ երբ ես նստում էի ճիշտ այստեղ առանց
բազմոցի, մինչև ուրիշներ զույգ բազմոցների
վրա էին նստում: Ես երկու անգամ ծանր
հիվանդացել եմ այստեղ: Այժմ թույլ տվեք
ինձ, իմ հոժար կամքով, նստել ու հիշել իմ
անցյալ դժբախտ օրերը և այս չոր տախ-
տակները...»³⁸,

Ստուգիվ, «Սողոմոնին մանկութիւնը
հատկանշված է թշվառութիւններով: Դեռ
միամյա՝ մորմեն որբացած է: Մեծցած է
ցնցոտապատ ու խլրտ, մերթ լալով ու մերթ
կեղծելով, կես մը տունը կես մը փողոցը, ան-
ցորդները նեղելով ու խաղրկելները ցալ-
ցընելով»³⁹:

Կոմիտաս կուղեր իր առաջին համերգը տալ
իր հայրենիքին: Հարյուրի մոտ երկսեռ պար-
մանիներ հավաքեց իսկույն և սկսավ զանոնք
մարդել Վերի Ս. Թորոս եկեղեցիի ընդարձակ
գավթին մեջ: Շուտով պատրաստ էր խում-
բը, ու գիշեր մը համերգը տեղի ունեցավ:

«Թովիշ, խելահեղ բան մըն էր ան ու ան-
սովոր երևույթ մը գավառի խաղաղ ու միօրի-
նակ կյանքին մեջ: Կարծես հրեշտակներու
մեկանույշ մեղեդիներ կհոսեին աղոթավայ-
րի առիթին վրա տարածվող աստղազարդ
երկինքին: Ժողովուրդը շուղելով բաժնվեցավ,
երբ համերգը վերջացավ:

Քանի մը օր վերջ վարժարաններու հո-
գաբարձութիւնը բացօթյա խնջույք մը սար-
քեց Վարդապետին ի պատիվ: Կուտինան
կոնակը տված է սարերու շարքի մը, որոնց
բարձրագույնը, Երլիշե, ետեւն կհսկե մյուս-
ներուն վրա: Ազսու առուն անոր ընդերքին
բխելով՝ աղամանդազարդ գոտիի մը նման
զալարված է կողին շուրջ:

Մեծ արվեստագետի մը հետ լման օր մը
անցուցինք այդ ջուրին եղերքը: Համակրելի

³⁶ Առնակ, «Կոմիտաս վարդապետ», «Հայրենիք ամ-
սագիր», 1936 հունվար, էջ 75:

³⁷ Առնակ, «Ամենուն տարեցույցը», 1924, էջ 305—
306:

³⁸ «Էջմիածին», 1950, թիվ III—IV, էջ 21—22:

³⁹ Առնակ, «Կոմիտաս վարդապետ», «Հայրենիք ամ-
սագիր», 1936 հունվար, էջ 73:

անձնավորություն մըն էր՝ կենսուրախ, համակ զգացում ու համակ մեղեդի։ Սեր ուներ ամեն բանի, որ գեղեցիկ էր ու ազնիվ, — ազգականներուն, հայրենակիցներուն, ազգին, մարդկության, ու մտքի և հոգիի ստեղծագործություններուն հանդեպ։ Ուշագրավ էին իր խորխոր հասակն ու կիսաքարձ մորուրը։ Կեցվածքով պարզ, բայց վսեմ էր։ Իր մտավոր զարդարանքը այնքան պսպղուն էր, որ պետք չունէր տարազի պերճանքին։ Ան Կուտինայի մեծագույն տուրքն էր հայության և հայության ալ պարծանքը։

... Երբ մուֆը կոխեց, ինքն ալ մեզ պատվեց իր մեկ դյուցազներգությունովը, զոր ներկայացուց կարծեմ ժէ դարի գործ։ Լիալուսինը իր ցուրեքը կհեղուր մարդերուն ու իրերուն վրա։ Վարը կխորունկնար ձոր մը՝ մեկ կողմեն լայնալով կազմելու համար հեռուն, Կուտինայի գունազեղ դաշտը, և մյուս կողմեն սահմանափակ՝ բլրակ մը, որուն գագաթը թառած էր ջրաղացի սպիտակ շենք մը։

Վարդապետը իր ողջ հասակով ցցված էր ապառաժի մը կատարը... իր հագագեն ջրվիժող երգի ալիքները կարճագանքին հանդիպակաց ջրաղացի բլուրին և մեղմ սյուրքին հետ կերկրաճգվեին միջոցի ամայնություններուն մեջ։

Բոլորս ալ շշմած՝ ընկողմանած էինք իր պատվանդանին շուրջ։ Ցերեկվան զվարճություններն ետք, բարձրություններու լուռ ու խորհրդավոր զոգին մեջ աղիկա պահն էր խոկույի ու հոգեկան խռովիչ ըմբռնություն մի մը։

Այն օրը եղավ մեզի երկնային արբշտանքի օր մը»։

Եվ վերջապես, «պատարագ մըն ալ մատուցց առաջնորդանիստ Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցիին մեջ Վարի թաղին թաղական խորհուրդին խնդրանքով՝ հակառակ անոր, որ չէր սիրեր պատարագիչ ըլլալ։ Տաճարը նեղ կուգար երկու թաղերեն խոնված ժողովուրդին համար։ Իր օրհներգություններն ու սուրբգրական ընթերցանությունը, թեև պարզ ու կարճ, բայց անուշ ոլորումներ կպարունակեին. անոնք ձերբազատված էին մյուս հոգեկորականներու եղանակներուն զիկղականներին ու հարձակումներին թարմություն մըն ալ ա'ս էր մեզ համար»։

Կոմիտասի հայրենակից Գ. Ուշագլյան, 1962 հուլիս 29-ին Փարիզին կգրե ինձի։

«Կոմիտաս վարդապետ Կուտինա եկավ 1910-ին հունիս, հուլիս և օգոստոս ամիսները մնալով։ Էջմիածենն վերադարձին կարծեմ առաջին կոնսերտ տվավ իր ծննդավայրը՝ Բյոթահիա, կիրակի օր մը այր մարդոց, և

հաջորդ երկուշաբթի օրը՝ կիններուն։ Գոյացած գումարը մոտ 120 կարմիր ոսկի, որ քաղաքին համար աննախընթաց երևույթ մըն էր, ձգեց եկեղեցիով վարչության, հանձնարարելով հարմար շենք մը գնել, վերածել սրահի և ընթերցատան, հասույթը հատկացնելով դպրոցին, և խոստացավ Պոլսեն ղրկել պակասած գումարը։ Շենքը գնվեցավ արդարև, բայց հետագա դեպքերը թույլ չտվին, որ ծրագիրը ամբողջապես իրականանա»։

Բայց, ավա՜ղ, Կոմիտաս միայն վարդապետը իր հայրենիքեն։ Առնակ կպատմեմ.

«Բայց Կոմիտաս վարդապետ հալածվեցավ իր համաքաղաքացիներն ալ։ Այնտեղ ալ կային տերտերներ ու աղաներ ազգականական կապերով իրարու զոգված, որոնք իրենց տգիտությունով ու պահպանողականությունով կփայլեին, ինչպես ամեն տեղ։ Անոնք չբաշխեցան Բյոթահի անունը փակցնել այս զգալուն էակին»։

Այդ քրթմնջությունները ստվեր չերին սակայն այն ջերմ սիրույն մեջ, որով Կուտինան ողջազուրեց իր մեծ զավակը ու ճամբու դրավ դեպի իր նոր առաքելությունը։

IV.— Նոր առաքելության սեմին

Կոմիտաս Կուտինային կբաժնվեր ամոքած։

Առաքելության սկսելու արդեն ժամն էր։

Երբ սակայն ոտքը կկոխեր ան Պոլիս, խռով էր հայ կյանքը ներսեն։ Ճիշտ է, երկու տարի անցեր էր 1908 հուլիսին ի վեր և առջի օրերու գինովությունը այլևս չկար։ Մափերու և կեցցեններու տարիները զացեր էին, եկեր էր ներքին վեճերու թունոտ շրջանը։ Հայ կուսակցությունները ատելությամբ բռնկած էին մեկը մյուսին դեմ, և Ազգային ժողովը կրկես մըն էր փոխադարձ կրքի և տխուր բռնկումներու։ Մամուլը իր կարգին հայելին էր հայ կյանքը կրճող այդ ոխին, սին պայքարներու անձնատուր ինքն ալ։ Հայ մտավորականությունը չէր կրնար չվարակվիլ ինք ևս այս ընդհանուր շփոթություններ, և անընդունակ էր զարձած շեշտ դնելու հայ կյանքին վրա։ Մեծ ճիգը դեռ չկար. ան պիտի գար քիչ հետո, երբ հոգիները սթափեին պահ մը մեծ մտահոգությանց սեմին, ու հայ մտավորականությունը իր կարգին ինքն ալ բռնկեր։

Գծախտ պահու մը կուգար այսպես հայ երգի վարդապետ մեզի։ Չէր գիտեր որու վրա կոթնիլ՝ իր մեծ առաքելության սկսելու համար։ Ոչ մթնոլորտը կճանչնար, ոչ ալ մարդիկը։ Քառորդ դար անցեր էր արդեն, քանի բաժնվեր էր այս ափերեն, ու բաժնվեր էր դեռ մանուկ։ Հետո շատ բան փոխված էր քառորդ դարու մեջ այս ափերուն վրա ալ։ Համիդ ամլացուցեր էր հայ հոգին։

Կուսակցական պայքարներու աշխատանքի մասին պահանջներ, առհասարակ փափուկ էր դիրքը արվեստի մարզոց, երբ ոտք կկոխեն Պոլիս: Դժվար էր անոնց համար հաճելի ըլլալ հոսանքներն ամեն մեկուն: Այդ հոսանքներն որեւէ մեկուն հանդիպ համակրանքի ժեստ մը կկրտնչեցնէր մյուսներէ:

Նույն կացութեան մեջ Կոմիտասն ալ էր: Մանավանդ ան Պոլիս կուգար ճանչցված արդեն իբրեւ օրմանյանական, և այդ՝ այնպիսի պահու մը, երբ նախկին պատրիարքը ամբաստանութեանց ու դատի տակ էր, և երբ ոճի կսեպվէր անոր համակիր եղած ըլլալ: Ու դեռ ավելին: Կոմիտաս Պոլիս կ'մտնէր շատ գեղ տրամադրված դեպի հայ կուսակցութիւնները: Խորշած էր դաշնակցութեան ցույց տված վերաբերման դեպի Մայր Աթոռի գործերը, ինչպես կերևա 1909-ին Զոպանյանին ուղղված իր նամակներէն:

Կոմիտաս Պոլսո մեջ տարբեր դաշնակցականներ գտաւ հանկարծ իր դեմը: Նախ՝ Պոլիս էին այդ պահուն ձեւարանի իր նախկին երկու ընկերները՝ Վոսմայանն ու Լեոն Եանթը, հին օրերու իրենց հոգեկան կապերը միշտ անեղծ պահած: Պոլիս էին կամ շուտով պիտի գային հայ գրականութեան քանի մը բացառիկ դեմքերը, ինչպիսին էին, օրինակ, Սիամանթոն ու Վարուժանը, զորս չէր կաշկանդեր կուսակցական որեւէ կապ: Եւ վերջապես «Ազատամարտ»-ի գլուխն էր Ռուբեն Զարդարյանի նման դեմք մը, որ արվեստն ու հայրենասիրութիւնը չզիջեց երբեք կուսակցականութեան հետ:

Եւ արդեն Կոմիտաս երբեք առիթ չունեցաւ կուսակցութեանց հանդիպ դիրք ճշտելու Պոլսո իր գործունեութեան ատեն: Անտեսնեց զանոնք, ու վեր ուղեց մնալ բոլորին: Բռնկած իր առաքելութեան կիրքովը, անիմաստ թվեցան իրեն շուրջի վեճերը: Աղկն էր, որ ջերմ եղան միշտ սրտի իր կապերը բոլոր անոնց հետ, որոնք հայ ժողովուրդի գերագույն շահերուն նախանձախնդրութեամբն էին տարված իրեն պէս, ինչ կուսակցութենն ալ ըլլային անոնք: Ավելին. ինքն իսկ կապ մը եղաւ բոլոր անոնց միջև, որոնք հայրենասիրութիւնը վեր կդաւանեին ամեն նկատումն:

Կոմիտաս երբ Պոլիս կուգար 1910-ին, քառասունը նոր լրացուցած էր: Աշխատանքի և պտղաբերութեան 20 տարիներ թողուցած էր ան արդեն ետին, բայց դեռ կգտնվէր իր ուժերուն թարմութեանը մեջ, իր նոր առաքելութեան սեմին:

V.—Տիրացումներն ու իրենց մոլտուքը

Ինչ խոսք, որ Կոմիտաս իր գործունեութեան առաջին օրեն պայքար էր մղեր տիրացումներուն դեմ: «Արարատ»-ի մեջ հրատա-

րակած հոգվածներու ընթացքին, իր հարգանքի տուրքը տալով հանդերձ ինչ-ինչ հայ գաղութներու, որոնցմէ էին եղբի, օրինակ, առաջին Պապա Համբարձումը և Նիկողայոս Թաշճյանը, իրենց մատուցած որոշ ծառայութեանց համար, անխնա պիտի ըլլար բոլոր անոնց հանդեպ, որոնք պղծեր էին հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը, գինետան «շարք»-ները մտցնելով հայ եկեղեցիներէն ներս: Ան իր դասախոսութեանց մեջ ալ հաճախ ծաղրի նշովակ կընէր զանոնք, նմանցնելով անոնց անճոռնի երգեցողութիւնը:

Ողբացալ 2. Կարապետ Տեր-Սահակյան կ'պատմէ, թէ 1907-ին, Եվրոպայէն դարձին, Վենետիկէն անցնելուն, Կոմիտաս հանդիպել էր նաև Ս. Ղազար, ուր երգահանդես մը տվեր էր: Այդ առթիւ «այնքան ճշտութեամբ կ'ընկալէր Պոլսո տիրացումներու ընդհանրացումները, որ հարկ կ'լինէր այնքան հուզումնալից վերջ նաև ծիծաղեալ արտասուել: Ի՞նչ օգտակար խրատ պիտի ըլլար այս տիրացումներուն, եթէ ներկա գտնվենք...»⁴⁰:

Կոմիտասի Պոլիս գալը անգամ մը ևս պիտի փախցնէր տիրացումներուն քունը: Կղզային անոնք, որ իրենց վերջին օրերը կ'ապրէին թրքական «մանի»-ները, զորս կ'երգէին հայ եկեղեցիներու մեջ շարականի տեղ:

Տիրացումները չհանդիմանեցան սակայն ուղղակի գրոհ տալ: Կոմիտասի կողմէն էին հայ մտավորականութիւնն անխտիր ու հայ թերթերը մեծ մասամբ, իսկ երիտասարդութիւնը գուրգուրանքով շրջապատած էր դայն:

Բայց, ավաղ, թերթեր ալ կային, որոնք կշարունակէին համ առնել «շարք»-ներէն ու «մանի»-ներէն, և առիթ կ'փնտռէին Կոմիտասը խժեքելու: Այդ թերթերէն մեկը «Ժամանակ»-ն էր, ուր Քասիմ, խմբագրապետը թերթին, տիրացումներու հովանավոր կ'մնար, ինչպես եղեր էր ժամանակին, «Հուրրիեթ»-ն առաջ, երբ «Մանգուլ»-ն կ'վարեր:

«Ժամանակ» տիրացումներու մասին Կոմիտասի ունեցած քանի մը արտահայտութիւնները հիմ ըռնելով, գրեթէ քանի մը կծու տողեր, որոնց պատասխանել կատարվէր Կոմիտաս, չուղեւով, որ անախորժ մթնոլորտ մը ստեղծվէր առաջին համերգի նախօրյակին:

Կոմիտաս կգրէր այդ բացատրողականին մեջ.

«Ես չեմ ասել՝ Պոլսահայ երաժիշտները շատ հեռի են արժեքավոր ըլլալէ», այլ՝ երբ հարցրել են իմ կարծիքը Պոլսո մեջ գործածված «եռաձայնի» և քառաձայնի» մասին, ի միջի այլոց, ասել եմ, թէ արժեքավոր չե՛ն կարող լինել (ուրեմն եռաձայններն ու քառա-

⁴⁰ 2. Կարապետ Տեր-Սահակյան, «Բազմակից», 1907, թիվ է, էջ 377:

ձայնները), քանի որ ամբողջ Թուրքիո մեջ երաժշտանոց չկա և «Պոլսահայ երաժիշտներ, Թուրքիո շրջափակին մեջ մեծցած և ուսած մարդիկ են»:

Ես չեմ ասել՝ «Նույնիսկ ինքնազարգացման մղումը չունին, և արդեն մեծ բան մը չեն արժեք, բայց իրենք շատ հավակնոտ են իրենց կարողություններին վրա», այլ ասել եմ, «նույնիսկ ճանաչում եմ պոլսահայ երաժիշտներ, որոնք մի բան չարժեն, բայց և թերթերի մեջ քննադատում են և հոգովածներին տակ «մասնագետ երաժիշտ» են ստորագրում: Օրինակն էլ բերել եմ, թե ինչպես (կարծեմ «Մանգուլների էֆթյար»-ի մեջ) բազմաձայն երաժշտություն մասին տարրական հասկացողություն չունեցող մեկը, առանց քաջվելու, դատափետում էր Զիլինիլիյանի՝ եռաձայն պատարագը, որ իր բոլոր թերություններով, էլի մի բանի նման էր, բան «ինքզինքը «մասնագետ երաժիշտ» հռչակողի սրբագրած եռաձայնը»: Այսպիսիները արդեն «նույնիսկ ինքնազարգացման մղումը չունին և արդեն մեծ բան մը չեն արժեք, բայց իրենք շատ հավակնոտ են իրենց կարողություններին վրա»:

Զեմ կամենում, իզուր տեղ, ընթերցող հասարակության միտքը մանր-մունր ուրիշ հարցերով զբաղեցնել: Գործն ավելի՜ զորավոր է, քան խոսքն ու գրիչը: Սակայն պիտի ասեմ, որ ես «չեմ» շլացել իմ ընդունակությամբս: Ո՛չ ասել եմ և ոչ էլ գրել, թե Պոլսո հայ երաժիշտները ավելի կամ նվազ զորավոր երաժիշտներ կամ երաժշտագետներ չէին լինի կամ կլինեին, եթե համարավոր մեծ բարերարիս, պր. Աղեքսանդր Մանթաշյանի պես մարդոց հովանավորությունը վայելելով Եվրոպա գնացած լինեին: Երաժշտության երկնապարհը շնորհը միայն Կոմիտաս վարդապետի վրա չի՝ իջել: Նույնպես, գիտակցելով հանդերձ, թե մի դրական բան գիտեմ, ինձ «միակ երաժշտագետ» կամ «եայ երաժշտության աստված» համարելու և հռչակելու ո՛չ հավակնություն եմ ունեցել և ոչ էլ երեվակայել: Ընդհակառակը, շատ տեղ, քանիցս առիթ եմ ունեցել մեծ բազմության առաջ խոստովանելու, որ եթե բախտն ինձ չժպտար և ես Ս. էջմիածին և ապա իմ անգին բարերար պր. Աղեքսանդր Մանթաշյանի միջոցով Գերմանիա չգնայի, կլինեի իմ հայրենիքում՝ Կուտիսյանում, շատ-շատ մի կոշկակար, որովհետև որբիս խնամող Հարություն հորեղբայրս էլ կոշկակար էր և ակնհայտնի բան է, որ ես էլ, ամենայն հավանականությամբ, նրան պիտի աշակերտեի:

Այսպիսի խնդիրներով զբաղվելն ու զբաղեցնելը չեմ սիրում, բայց թյուրիմացությունների առաջն առնելու համար ստիպվե-

ցա այս երկտողս գրելու: Եթե հարմար կդատեք, բարի եղբք տպել տալուս⁴¹:

Տիրացուներու հարուցած վրվռվելին անուղղակի ձայնակից էր երբեմն նաև «Տաճար» կրոնաթերթը, որ 1909 հոկտեմբերին սկսյալ կհրատարակվեր իբր քահանայից միության պաշտոնաթերթ, խմբագրական պատկանելի կազմով մը, որուն մեջ երաժշտագետներ ալ կային, ինչպես Արիստակես Հիսարյան քահանան, համբավավոր Արիս Հովհաննեսյանի աշակերտ, որ «Տաճար»-ի էջերուն մեջ իսկ տպեց հայ ձայնագրության պատմությունը Իզմիրյանց մրցանակի ներկայացնելի և 1914-ին հատուցով լույս ընծայելի առաջ: «Տաճար»-ը անբարյացակամ տողեր հաճախ սպրդեցուց իր էջերուն մեջ Կոմիտասի մասին, երբեմն հարցումի, երբեմն ալ, ավա՞ղ, հեղձություն ձևով:

Նույն այդ «Տաճար»-ին մեջ էր, որ իրենք գիրենք շարականագետ կարծող Պոլսո հայ տերտերներն մեկը, Աբրահամ քահանա էպեյան, Կոմիտասի Պոլիս ոտք կոխելն գեռ առաջ, առաջարկեր էր, որ Կոմիտաս վարդապետ հրապարակ հանի իր տեսությունները շարականի խաղերու մասին⁴²: Ամեն անգամ, որ Կոմիտասի առաքելությունը ջլատելու փորձ կըլար, զայն չհանդուրժողները ստուգիվ խաղերու խնդիրը մեջտեղ կհանեին միշտ և կպահանջեին, որ շուտով հրապարակ հանեն ան խաղերու գաղտնիքը, այն միամիտ կասկածով, թե այդ խաղերուն մասին բոլոր ըսվածները իրական որևէ հիմք չունին:

Կոմիտաս, պատասխանելով Աբրահամ քահանայի կողմից «Տաճար»-ի միջոցով իրեն ուղղված «մարտահրավեր»-ին, 1910 մարտ 15-ին էջմիածինն բացատրական մը կղրկեր նույն այդ «Տաճար»-ին, ըսելով.

«Իրավ է, ես գտել եմ հայ խաղերի բանալին, և նույնիսկ կարգում եմ պարզ գրվածքները. բայց դեռ վերջակետին չեմ հասած, զի յուրաքանչյուր խաղի խորհրդավոր իմաստին թափանցելու համար, նույնիսկ տասնյակ ձեռագիրներ պրպտելով, երբեմն ամիսներ են սահում, իսկ ձեռքիս տակ եղած խաղերը, այն էլ անուն ունեցողները 198 հատ են առ այժմ, մի կողմ թողնենք դեռ անանուն խաղերը, որոնք խիստ շատ են:

Այսպիսի, զուտ մասնագիտական, խնդիրների մասին անհնարին է գրել մեր պարբերական մամուլի էջերում այս պատճառներով. նախ՝ որ պարբերական մամուլի էջերը շատ սուղ են. երկրորդ՝ զուտ գիտական, տարիներ շարունակվող ուսումնասիրություններով հասարակությունն զբաղեցնել աննպատ-

⁴¹ «Ժամանակ», 1910 հոկտեմբեր 8:

⁴² «Տաճար», 1910 հունվար 31:

տակ է. երրորդ՝ խոշոր և մեծաքանակ ծախս է պահանջում. և չորրորդ՝ ուսումնասիրությանս վերջակետ չեմ դրել:

Առ այժմ, երկու խոսքով ամփոփեմ, թե ինչ տարրեր ունի հայ խաղաբանությունը.

ա. ձայնաստիճանի խաղեր.

բ. ձայներանգի խաղեր.

գ. զարդախաղեր.

դ. ձայնաճումի խաղեր.

ե. ամանակի խաղեր.

զ. բանալի խաղեր.

է. առողջանության խաղեր.

ը. կենտրոնության խաղեր.

թ. ոճական խաղեր.

ժ. կապող և զատող խաղեր.

ժա. կիսանիշ խաղեր, և այլն:

Մի այսպիսի ուսումնասիրություն կատարելության հասցնելու համար պետք է ներհուն լինել տիրապես սա հիմնական ուսմունքներին ու գիտություններին.— տառաչափության, վանկաչափության, բառաչափության, տողաչափության, առողջանության, շեշտադրության, կենտրոնության, խաղաչափության, խաղագիտության, լեզվին (բառերի իսկական և հին առման), իմաստասիրության (երկրաչափության, թվաբանության, աստղաբաշխության և երաժշտության՝ հին առմամբ), խաղերի ծագման, զարգացման, անկման և արդի պատմության, համեմատական խաղաբանության և այլն. և ապա կարելի է՝ դադարեցնել երևան հանել:

Թող հայ հասարակությունը ներող, մանավանդ համբերող լինի՝ մինչև որ հնարավոր չափով, կատարելապես վերջացնեմ իմ տասն և վեց ամյակից ավելի տևող տաժանագին ուսումնասիրություններս: Ընդհանուր, թե մոտիկ ապագայում, առանձին հատորներով, հասարակության սեփականություն պիտի դառնա:

Խաղերու խնդիրը, ինչպես պիտի տեսնենք, դեռ շատ իրենց բերնին ծամոց ըրին շապիկով և առանց շապիկի տիրացուները...

VI.— «Խոռոչի երգը»

Համեստ սրահի մը մեջ, որպիսին էր Բերայի արհեստանոցի սրահը, ուր, ըսենք ի դեպ, տեղի կունենային բոլոր հանդիսավոր ելույթները տասնյակ մը տարիներ վեր, Կոմիտաս իր առաջին շփումն ունեցավ 1910 հոկտեմբեր 31-ին, Պոլսո մտավորականության հետ: Կոմիտաս իր անդրանիկ հանդիպումին իսկ հայ մտավորականությունը կապեց իրեն: Եվ այդ կապը չթուլցավ երբեք:

Ու հիմա՝ փակագիծ մը:

«Հուրիբեթ»-ի առաջին ամիսներն էին ու նոր էինք հիմներ էսպան նախկին սանուց

միությունը: Ուղեցիկք գրական-գեղարվեստական հանդես մը տալ, էսպան դպրոցի կարոտ աշակերտներու օգտին, Բերայի արհեստանոցի սրահին մեջ: Հայտագիրը բավական ճոխ էր, կամ, այն տարիներու բարբառով՝ «շքեղ»: Երկու սիրողներ,— հետո հայտնի դեմքեր զանազան ասպարեզներու վրա,— հատված մը ներկայացուցին Պարոնյանի «Արևելյան ատամնարույժ»-ն: Ես հեն չունեի հաննեսյան, որ Սահմանադրության հետ սուպարեզ եկած խոստումնալից ուժերեն մեկն էր և որ սակայն բեմը շուտ լքեց, արտասանեց «Դարբիններու գործադուլ»-ը: Բայց օրվան «կլու»-ն օրիորդ նվարդ Վասիլյանն էր, որ եվրոպական բանի մը սիրուն կտորներ երգեց: Հազիվ կեցեր էր ծափերու հեղեղը, հանկարծ սրահեն մեկը պոռաց.

— Հայերեն երգ մը, օրիորդ...

Խեղճ աղջիկը շվարեցավ մեկնե, դույն առավ—տվավ, և հազիվ կրցավ թոթովել.

— Հայերեն երգ չեմ գիտեմ, պառոն...

Այս քանի մը անկեղծ խոսքերը բավական եղան, որ սրահին մեջ ընդհանուր մոլտուք մը սկսի, որուն կրկնվող անգլիսի բացականչություններ ալ: Քիչ առաջվան ծափերուն արձագանքը խեղդվեցավ քրթմնջումներու մեջ:

Օրերով Բերայի մեջ խոսվեցավ դեպքը: Երգիծաթերթերու էջերուն մեջ ալ անցավ: Հայ աղջիկ մը հանդգներ էր նախատել հայ երգը, և ան ալ հրապարակով. աղկե ավելի մեծ սերբապղծություն կարելի՞ էր երևակայել այն օրերու մեր հայրենասիրության համար, զոր անընդհատ կհրահրեին մեր ազգային և հեղափոխական երգերը...

Արդ, կերեի Կոմիտասին պատմել էին երկու տարի առաջվան այս միջադեպը: Եվ ան քանի մը ժամ խոսելի հետո հայ ժողովրդական երգին առանձնահատկությանց վրա, զգացուց, թե երգերը, զորս մեր հայրենասիրությունը ստեղծեր է սահմանեն ասդին ու անդին, հայ հոգիին սիրազորությունը չեն, հակառակ իրենց աղվոր բառերուն, որոնք կզգվեն մեր զգացումները: Հայ երգը գտնելու համար պետք է հայ գեղջուկին մոտենալ, ըսավ, և հայ երգ ստեղծելու համար պետք է երթալ ներշնչվիլ անկե. այդ երգը դեռ մենք ստեղծած չենք:

Եվ այդ օրն էր, որ Կոմիտաս մեզ առաջին անգամ երգեց «Կոունկ»-ն ու «Անտունի»-ն:

Կոմիտասի առաջին հաղթանակն էր այդ: Ան մեզ կախարդեց էր «Խոռոչի երգ»-ով:

Կոմիտասի սույն առաջին շփումը Պոլսո հայ մտավորականության հետ և այդ առթիվ ստեղծված հոգեկան կապը այլևս անջնջելի պիտի մնային անկե ետք:

Ժամն էր այլևս մոտենալու լայն խավերուն, նույնիսկ առաջին համերգն առաջ:

Համեմատաբար փոքր սրահի մը առջև էր տվեր իր սուլին առաջին դասախոսությունը: Հիմա ավելի ընդարձակ տեղ մը պետք էր, խոսելու համար ավելի լայն հասարակության մը: Խորհուրդ տվին իրեն այդ դասախոսությունը ընել Ղալաթիո խորհրդարանին մեջ:

Ուրկե՞ գիտնար, թե խուֆի պիտի հանդիպեր իր գործունեությունը իր առաջին քայլերին, թե պիտի զլացվեր իրեն սրահը, ճիշտ այն սրահը, ուր ազգին երեկիները կհավաքվեին շարաթի շարաթ, ճառերու մեջ սպառելու համար իրենց ազգասիրությունը:

VII.—«Ազգը» սրահ չուզեր տալ

Եթե չկային տիրացուները իրենց երբեմնի հեղինակության մեջ, բրածոներ միշտ կային ազգային գործերու գլուխը, որոնք, ժամանակին քղանցքեն բռնած, կփորձեին կեցնել զայն իր ճամբուն վրա:

Այդ հեք բրածոներեն մեկն էր Ուսումնական խորհուրդի այն օրերու ատենապետը, որ միևնույն ատեն անդամ էր Ազգային երեսփոխանական ժողովին, և կգրավեր մեկը անոր աթոռներին: Արիստակես Գասպարյան կկոչվեր, փաստաբան էր արհեստով, և կաշխատակցեր ալ «Բյուզանդիոն»-ին: Եվ իր դիմագիծը կատարյալ ընելու համար ըսենք, թե մեկն էր Օրմանյան պատրիարքը դատի տվող ազգային երեկիներին:

Արդ, այս երանելիին էր, որ պետք պիտի ունենար Կոմիտաս, որպեսզի իրեն տրամադրվի Ազգային ժողովի սրահը իր անդրանիկ մեծ դասախոսության համար: Պատասխանը այդ առթիվ անոր մոտ կատարված դիմումին մերժողական եղավ:

«Ժողովրդային զարգացման թշնամիներ» խորագրին տակ մեր թերթին մեջ կգրեինք այդ առթիվ:

«Հայտնի է, թե ծանոթ ձայնադրագետ Կոմիտաս վարդապետ իր երկրորդ դասախոսությունը պիտի տար Ղալաթիո խորհրդարանի սրահին մեջ, քանի որ բերայի արհեստանոցի սրահը, ուր տեղի ունեցավ իր առաջին դասախոսությունը, շատ անբավական էր հասարակության: Կոմիտաս վարդապետ ադոր համար նախապես հավանությունը առած էր Դուրյան պատրիարքին և պատրիարքական փոխանորդին: Բայց ահա մի ոմն Արիստակես Գասպարյան, որ «կեստյոր»-ներեն մեկն է եղեր խորհրդարանի, կարգիլն այդ սրահին մեջ դասախոսության կատարումը, և Կոմիտաս վարդապետ կհարկադրվի հետաձգել զայն:

Պր. Արիստակես Գասպարյան ի՞նչ պատճառ ուներ այդ դասախոսության, և այն ալ ա՛յնքան շահագրգռական և հմայիչ դասա-

խոսության մը արգելք հանդիսանալու: Նախ առարկեր է, թե եթե սրահը Կոմիտաս վարդապետի տրամադրելի դարձվի՝ վաղը կուսակցականներ ալ կրնան այդպիսի բան մը պահանջել. բայց դարձյալ «փաստաբան» Արիստակես Գասպարյանը ինքն էր, որ իր այդ առարկության անտեղի ըլլալը ինքնաբերաբար խոստովանած կըլլա՝ հայտարարելով, որ սրահը կրնա տրամադրելի դարձնել, եթե Կոմիտաս վարդապետ իր հասույթին մեկ մասը հանձնե խորհրդարանի սրահի հանձնախումբին: Այս մեկը մյուսին ավելի ամոթալի պատրվականներ և պահանջները շատ պերճախոս են բացատրելու համար, թե հետադիմության ոգին ո՞րքան համառ է այն անձերուն մոտ, զորս մենք սկիզբեն ի վեր հետադիմական կկոչենք:

Խորհրդարանի սրահը մինչև հիմա տրամադրելի դարձած է ոչ միայն Ազգային ժողովի նիստերուն, այլև ուրիշ կարգի գումարումներու և բանախոսություններու: Եվ հիմա, այդպիսի արգելք մը ի՞նչպես կարելի է հարուցանել դասախոսության մը դեմ, որ ամեն հայու սրտին ու մտքին չափազանց մոտիկ վայելք մըն է որ պիտի հայթայթե, հայ գեղարվեստական հանձարին ծանոթացումը ընելով: Սահմանադրական ներկա ազատություններուն մեջ, երբ, վերջապես, դերժ քաղաքական և գրաքննական շղթաներ, հայ ժողովուրդը առիթը պիտի ունենա այդպիսի առավելություններն օգտվելու, ահա՜ ժողովրդային զարգացման ներքին թշնամիներ խափանարար կկանգնեն աղոնց:

Եվ տխուրը հո՞ն է, որ ժողովրդային զարգացման այդպիսի թշնամի մըն է, որ ներկայիս պատիվը կվախլն Ուսումնական խորհուրդի, այսինքն հանրային լուսավորության հոգը ունեցող մարմնի մը ատենապետությունը վարելու...

Կեցցե՛... ազգային հառադդիմությունը»⁴³, Արիստակես Գասպարյան իսկույն հերքում մը փութացուց թերթին, բսելով որ դիմող անձնավորությունը չէր կրնար պատրիարքական արտոնագիր մը կամ անոր նմանող որևէ թուղթ չունեն ի ձեռին, իսկ Կոմիտաս վարդապետ անձամբ կամ գրավորապես դիմած չէր ինքր և նմանօրինակ դիմում մը պաշտոնապես հանձնարարված չէր Ազգային ժողովի ելևմտից հանձնախումբին, և որ հետևաբար ինքը անձնապես չէր կրնար ուղղադիմությունը տալ: Ի վերջո կդավի, որ կանոնական ձևականությանը թեոթիան և թուրիմացություն պատճառով Կոմիտաս վարդապետը հուզման մատնված է⁴⁴:

⁴³ «Ազատամարտ», 1910 նոյեմբեր 7/20, թիվ 433:

⁴⁴ «Ազատամարտ», 1910 նոյեմբեր 10/23, թիվ 435:

Թերթը, փաստեր մատնանշելի հետո, իր կարգին կավելցնենք:

«Կոմիտաս վարդապետ իրավամբ վրդոված է իրեն նկատմամբ ցույց տրված այս ընթացիկներին, ինքը՝ որ եվրոպայի մեջ օտար հարկեր, համալսարանի սրահներ բաց գտած է իր դասախոսություններուն առջև, և հիմա հոս, Պոլսո մեջ, բուռ մը հետադիմականներ իրեն դեմ կգոցեն գերազանցապես ազգային սրահ մը...»:

Այսպես էր, որ վիժեցավ Կոմիտասի դասախոսությունը: Ան այլևս ատեն չունեցավ նոր սրահ փնտռելու, քանի որ արդեն կոմունենային իր առաջին համերգին օրերը:

...Ինչ ընենք, որ Արիստակես Գասպարյան Պոլսո մտավորականության հետ մեկտեղ զնաց նահատակվիլ ինքն ալ 1915-ի սարսափներուն միջոցին: Պատմությունը պետք է որ բոլոր՝ ճանշնա Կոմիտասը դառնացրնողներեն: Ուսումնական խորհուրդի ատենապետը մեկն էր անոնցմե:

VIII.— Գումգափում և իր հավարը

Առանց խոչընդոտներու չէ, որ Կոմիտասի առաջին համերգը տեղի ունեցավ: Հետադիմությունը հոգ ալ կեցեր էր իր ճամբուն վրա...

Քրթմնջյուններ Կոմիտաս սկսեր էր Կովկասեն քաղել: Իր առաջին համերգն իսկ էջմիածնի մեջ, 1904-ին, թեր ու դեմ հոսանքներ ստեղծեր էր իր շուրջը: Այդ տարակարծությունները հետզհետե սաստկացան, երբ տարի մը հետո, 1905-ին, Կոմիտաս Թիֆլիսի իր առաջին համերգը կուտար, ան ալ թատերական բեմի մը վրա: Նույնիսկ խժրժանքի առարկա ընողներ եղան իր արվեստն ու ձանձնասությունը:

«Առաջին անգամ, երբ վազներին ներկայացրին Պարիսում,—կգրեր Տիգրան Զավին «Մուրճ»-ի մեջ,—նրա հանճարը ողջունվեց շվեդներով և անարգանքով: Նա գտավ նույն վերաբերմունքը գրեթե ամեն տեղ, Ավրստրիայում, Իտալիայում և մինչև անգամ իր հայրենի երկրում: Հետևաբար շատ բնական էր, որ հայ հասարակությունը չգնահատեր տաղանդավոր վարդապետին գործը, այնպես՝ ինչպես որ պետք է: Նա գալիս էր մեզ մոտ մի նոր արվեստով, մի նոր դպրոցով, որը գիտակցելով կատարելու համար, անհրաժեշտ էր նրա հետ մոտից ծանոթանալ ու փնտռել, գտնել ու ճշտել նրա հիմքերն ու ղեկավարող օրենքները»:

Հետագային, Կոմիտասի մասին անոր ժամանակակիցներու հուշերը հատորի մը մեջ ամփոփելու առթիվ, սապես պիտի գրեր հայ հեղինակ մը, ակնարկելով այն դառնություններուն, զորս մեծ արվեստագետը ստիպված

էր եղեր ճաշակել Կովկասի իր համերգներուն առթիվ ալ:

«Թեև Կոմիտասի ամեն մի համերգի առթիվ հայ և օտար մամուլում լույս էին տեսնում սրտազեղ դրվատումներով հոգվածներ, ուր Կոմիտասը մեծարվում էր թե՛ որպես կոմպոզիտոր, թե՛ որպես խմբավար և թե՛ որպես կատարող, սակայն, այնուամենայնիվ, հետադիմական բուրժուական մամուլն ու կղերապահականության խավերի ձայնը փորձում էր ստվերապատել նրա անձն ու տաղանդը: Ի՞նչ «ամբարշտություն» Կոմիտասը «հանդգնում» էր հավաքել հայ գեղջուկ երգը հայ գյուղերից և անցկացնելով այն գերազանց արվեստի բովից՝ վերընծայել նորից իր հարգատ արժեքը՝ հայ ժողովրդին: Ի՞նչ «սուրբապղծություն» էր այն, որ Կոմիտասը բեմ էր բարձրացնում աշխարհիկ ղեկավարներն ու ապրումներն արտահայտող այդ երգերը: Ի՞նչ «անարգանք» էր կղերականի կողման ու սքեմի նկատմամբ այն, որ նա երգում էր «սեր» ու «յար» և այլն:

Հետադիմական մամուլն ու կղերապահականության խավերը հասան մինչև այնտեղ, որ փորձեցին նույնիսկ կասկածի տակ առնել Կոմիտասի երաժշտական այնքան վավերական տաղանդն ու հմտությունը: Հայտնի է, որ Կոմիտասի ժամանակակից, միջազգային համբավի հասած խոշորագույն երաժիշտ-երաժշտագետներն անգամ զարմացած էին մնում նրա երաժշտական տաղանդի ու հրմտության առջև: Չնայած դրան, հայ հետադիմական մամուլը գրում էր, թե «երեք ու կես տարվան մեջ կոշկակարություն անգամ չի կարելի սորվիլ, ոչ թե երաժշտություն»:

Ի պատիվ Կոմիտասի տաղանդի խորությունն ու նրա նկարագրի մեծությունը, պետք է նշել, որ կղերապահականության ու բուրժուական հետադիմական այդ խավերին որքան էլ որ հաջողվեց ստվերապատել Կոմիտասի անձնական կյանքն ու ծանրացնել այն հուզումներով ու վշտերով, այնուամենայնիվ, նրանք չկարողացան նվաղեցնել նրա ստեղծագործական եռանդը, շեղել նրան իր միսիայից»⁴⁵:

Հավար Պոլիսն ալ տվավ: Բայց այս անգամ ուղղակի տիրացուները չէին, որ ազդանշանը պիտի տային:

Ծիշտ է, որ սահմանադրութենեն անմիջապես հետո, Իզմիրլյանի երկրորդ պատրիարքության շրջանին, վերակազմվել էր երաժշտական քննիչ հանձնաժողովը և իր կազմին մեջ մտեր էին Սուբիաս Պալբեճյան քա-

⁴⁵ Գ. Լ. Գասպարյան, «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», Երևան, 1980, էջ 19—20:

հանան, ինչպես նաև Լեոն Խանճյան, Գրիգոր Զուհյան և Համբարձում Գրիգորյան իբրև երաժշտագետ, որոնց վրա պիտի ավելնար 1911-ին խորհն քահանա Հարությունյան⁴⁶։ Տիրացուները այլևս չէին կրնար կոթնիլ սակայն այս հանձնաժողովին վրա, ինչպես կոթնիլ էին «Հուլիսի»-ն առաջ։ Հիմա ուրիշ հենարաններ պետք էին անոնց՝ կովկասյան համար նոր մտայնությունը դեմ, որոնց նպատակն էր այլևս վերջ տալ իրենց սանձարձակ տիրապետությանը հայ եկեղեցիներու մեջ։

Պոլսո հետադիմությունը չէր կրնար սակայն ետ մնալ Կովկասին։ Ան ալ փորձեց պուտ մը լեզի խմցնել հայոց կոտնիկին՝ հայ ժողովուրդի հոգիին խորերեն եկող անուշ ձայնը մեր կոնծած հոգիներուն բերելն առաջ։ Այս անգամ լեզին հայոց Պատրիարքարանն էր, որ կհրամցներ անոր։

Եվ ահա առաջին համերգին քիչ առաջ, որ նշանակված էր 1910 նոյեմբեր 21-ին (4 դեկտեմբեր), Կոմիտաս հետևյալ գիրը կստանար.

«Գերաշնորհ Տ. Կոմիտաս Ժ. Վ. Սողոմոնյան, ի Կ. Պոլիս.

Կցավինք ի տեղեկություն հաղորդել Ձեր գերապատվության, որ Հայոց Եկեղեցվո սրբազան օրինաց և կարգաց բացարձակ հակառակ է եկեղեցվո սուրբ պատարագի երգեցողությունը աշխարհիկ թատերաբեմի վրային, որպիսին է Բրտի-Շանի բեմին երգելը։ Հետևաբար կարգիլնք Ձեր հայտագրին Ա մասը ի գործ դնել ի բուժումն գայթակղյալ մտաց և կարտոնենք Բ մասը՝ ի գոհացումն Ձեր անդուգալիան տաղանդավոր երգեցողությանը հետաքրքիրներուն։

Պատրիարքական փոխանորդ
ՂԵՎՈՆԻ Մ. Վ. ԴՈՒՐՅԱՆ»

Այն օրերուն մեզ մութ մնացին, թե որո՞նք էին եղեր Պատրիարքարանը սայթաքեցնողները։ Մեր զգացած զայրույթին մեջ հետամուտ չեղանք իսկական թելադրիչները որոնելու։ Մեր զայրույթը կրկնապատկող պարագան ան էր, որ այդ պահուն Պատրիարքական Աթոռին վրա կրազմեր Հայ Եկեղեցվո ամենեն անբասիր և ամենեն լայնախոհ դեմքերեն մեկը, Հայ Եկեղեցվո իսկական մեկ պարծանքը՝ Նիկիյի Դուրյան, և մեզ համար անբացատրելի կմնար, թե ինչպես կրնար թելադրած ըլլալ ան իր փոխանորդին նման գիր մը շարադրել ու ղրկել։

⁴⁶ Արիստակես Բաճաճ Հիսարյան, «Հնդարձակ տարեցույց», 1927, էջ 254.

Եվ ավա՜ղ, այս ապաշնորհ գիրը Կոմիտաս սի ձեռքը հասավ համերգին քիչ առաջ, մինչ արդեն լուրը տարածված էր հասարակության մեջ՝ ցասման փոթորիկ մը ստեղծելով։ Հայ մտավորականներու խումբ մը Կոմիտասի մոտ խուժեց սրտապնդելու համար զայն, և թելադրելու համար անոր, որ արհամարհն Պատրիարքարանին ստացած գիրը։

Բեմ վազեր էինք նաև երիտասարդ լրագրողներս, ու Կոմիտասը տեսանք զայրույթի իր այդ վսեմ պահուն։ Ամբողջ մարմնով թի իր այդ լուրար միեկունյն ատեն, թե կողոզար, ու կպոռար միեկունյն ատեն, թե նման գրեր չեն կրնար ետ կեցնել զիրք իր ճանապարհեն, թե էջմիածնի միաբան է ինք և թույլտվություն ունի Հայոց Հայրիկեն՝ Հայ Եկեղեցվո երգերուն քաղցրությունը ցույց տալ նույնիսկ աշխարհիկ կարծված բեմերու վրա։

Թե միայն Պատրիարքարանն չէր դար այս զգվելի խաչակրությունը և թե դավադիրներու շար խմբակ մը կար, որ ամեն միջոց կփորձեր խուժեր ստեղծել՝ պարզ եղավ անկե, որ կարգ մը ստահակներ զացեր էին իմաց տալու Բերայի ոստիկանության, թե այդ օրը հեղափոխական երգեր պիտի երգվին Պետի-Շանի բեմին վրա։ Խումբ մը մարդիկ ալ ստիպվեցան ոստիկանության վազել իսկույն, հայտնելու համար, որ խռովարարներու սադրանքն են իրեն հասած այդ շարամիտ շշուկները։

Ըսենք սակայն, որ Կոմիտասի համերգը խանգարելու այս փորձերը անակնկալ մը չէին այդ օրը։ Արդեն քանի մը օրեի վեր զույցներ կային, թե զավեր կնյութվին և թե Պատրիարքարանն ալ անոնց գործիք է։ Այնպես որ հայ մտավորական շրջանակներու մեջ սրտմտություն մը ծավալիլ սկսած էր արդեն, ու բողոքները Պատրիարքարան տեղալ սկսեցին։ Նույնիսկ մամուլը կզգացներ, թե դավեր դարձնվելու փրա են, և զգուշության հրավեր կկարդար։ Բժիշկ Բաղիլ խան, որ մեկն էր Կոմիտասի ամենեն ջերմ համակիրներեն, համերգին օր մը առաջ հոգված մը գրած էր «Բյուզանդիոն»-ի մեջ՝ «Որք զուղտս կլանէք և զմոլորակս քամէք» խորագրին ներքե, ակնարկելով տարածված բամբասանքներուն։ Այդ բամբասանքներեն մեկն ալ այն էր, թե Հայ Եկեղեցվո վարդապետ մը ինչպես կրնա երևալ աշխարհիկ բեմի մը վրա, ան ալ հոգևորական տաղաղով...

Կոմիտաս այդ օրը զգաց, թե ամբողջ ժողովուրդ մը իր կողքին ունի, և թե անոր կրոնած, կրնա այլևս արհամարհել ամեն խուժ ու խռընդոտ։

(Շարունակելի)